

դիւաններով ին, ևս կի տանս մէ կոտրած սկսամի էլ չունիմ», և այս դառը խօսքերը նա կնքեց ուրախ ծիծաղով, կարծես թէ խեղճի ուրախութեան աղբիւրը նրա խեղճութիւնը լինի: Քանի այսպիսի դատութիւններ են արտայայտել նրանք, քանի մտքեր են զարթեցրել նրանց գանգատաները: Ճշմարիտն ասած, տեսնելով այս մարդիկներին, լսելով և համակրելով սըրանց, հարկաւոր էր ինձանից շատ և շատ վարպետ նկարիչ, որ կարողանար արժանաւոր գոյներով նկարել սրանց. բայց երբ մարդ ապրելով ժողովրդի մէջ, նրա ուրախութեան հետ ուրախանում է, նրա տրտմութեամբ տրտմում, և այս զգացմունքները նա կարողացել է փոքր ի շատէ պատկերացնել, դա էլ արդարեւ մեծ բաւականութիւն է:

Ինչ և իցէ ժամանակը հասաւ. Պէտօն ներկայացուեցաւ թատրոնում առաջին անգամ 1871 թուի Ապրիլի 30ին: Պէտօն դերը դու ինքդ կատարեցիր և կատարում

Ա Տ Բ Զ Վ Ե Տ Ս Ա Զ

Երբ մի առ մի
Աստղերն ամբողջ կը մարին,
Եւ ցըրտազին
Զըմրան քամին
Կը փըչէ,
Ցիշէ,
Տըրտում հոգի,
Որ այն ատեն նինջն ամենէն անուշն է:

Երբ յոգնած ես
Ու կը գողաս ծաղկի պէս,
Երբ մէջքդ է կոր,
Պէմքդ է արժոյն,
Մազդ է ձիւն,
Ցիշէ,
Սըրտի հատոր,
Որ քեզ համար ալ ամէն ճիգ ունայն է:

Ուստի մոռցիր
Անպատասխան հարցումն հին.
Քեզմէ լաւերն
Այս ափունքին
Մեկնեցան.
Պըրկէ աղեղն
Ու արձակէ նետն յետին,
Հապա նետուէ անդունդն ի վար լըսութեան...

Վաչրամ Սօթեան

Ես ցարդ բեմի վերայ: Դու տուիր նրան շունչ և կենդանութիւն, քո խաղը գերազանցեց զրուածքից, խակ Պ. Ամերիկեանը, որ ներկայացնում էր Պէտօնի հակառակութիւնը պատկերը, և միւս մասնակցող անձինք իրանց հանձարաւոր խաղով օգնեցին մեզ աւելի պարզ ցոյց տալ հարստահարուած Պէտօնի համակրական ողին:

Այն ծափահարութիւնը, այն ընդունելութիւնը, որ առաջին ներկայացման օրը ստացայ հանդիսականներից թատրոնում, ես արդէն բաժանել եմ քեզ և քո ընկերների հետ. այժմ թոյլ տուր ինձ, սիրելի Գէորգ, խնդրել քեզ ընդունել այս նուազնուերս իրեւ յիշատակ քո չափազանց աշխատութեան և հարկ քո անսահման սիրոյն դէպի մեր թատրոնը:

Քո Գարդիկ Առանդուկեանց

Թիֆլիզ
6 Կոյեմբերի 1876
(Շարութակելի)

Արամ Երեսնան

(Խթակեակենսագրութիւն)

(Ա. Շրջան. 1862-1870)

(Շար. տես Բազմավէպ, 1935, էջ 91)

Ը

ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆԻ ԽԱՂԵՐ

Համբանիքն վերջը, նորապսակ հարսին ծնողըն ու ազգականները չէին տեսնուեր ատեն մը, կարծես թէ պաղութիւն մը կը տիրէր մեր և իրենց միջեւ. յարաբերութիւնները զադրած էին. մայրս պատուիրած էր ինձի չերթալ տիկին թուրվանտի տունը. բայց ես բան մը չէի հասկնար այս խոր հըրդաւոր վերապահումներէն:

Օր մը մեր տունն սկսան հայս շաղել. այս անգամ հայսը թթուեցուցին. փաթթելով ու տաք պահելով զայն. բան մը, որ Զեթունցիներուն համար անսովոր էր. որ իրենց առհասարակ անխմոր հաց քանի որ իրենց առհասարակ անխմոր հաց կը գործածեն: Հայսը խմորուած էր, փոքրիկ հացեր շինեցին, իւղի մէջ տապկեցին, հացիկներ կը կոչէին այդ համեր խմորեացիկներ կը կոչէին այդ համեր խմորեացիկները, զորս խնամիին տունը պիտի տանէին ուրիշ ընծաներու հետ: Վերջապէս մայրս հաճեցաւ ինձի իմացընել թէ՝ Բարեկենդան էր:

Տանիքները ծածկուեցան բոլոր հասակներէն. իսկ ես, մեր տան առջեւի տանիքը կեցեր, կը դիմէր, մեծ բազմութիւն մը հաւաքուած էր հոն: Օդը քիչ մը ցուրտ էր, բայց արեւը՝ փայլուն, ամէն տան առջեւ լիումը խումբ կիներ ու մարդեր, տանիքը ներուն վրայ կը խաղային ծերեր ու երիշ-

տասարդներ: Զուարճալի էր տեսնել ալեւորներ, որոնք թխագեղ երիտասարդներու հետ կը մրցէին: Դիտող գեղեցիկ սեռին աշբերը սեւեռուած կը յառէին սովորաբար 18-20 տարու կտրիճներու վրայ, հոն իրենք իրենց կ'ընտրէին ապագանին, իրենց սրտին սիրածը: Սրտի նշանախօսութիւնը կը կատարուէր հոն: Տեսնել պէտքը էր կայտառ պատանիներ, որոնք արին ըրտինք կը մտնէին, աւելի եռանդով կը խաղային, ամէն մէկը ջանալով յաղթել հակառակորդին: Քաջութիւնը կը փնտուուէր հոն ու լոկ քաջութիւնը որ շատ սուղ էր, որովհետեւ վարձատութիւնը պիտի ըլլար ճշմարիտ սէրը: Ես այն ատեն հազիւ հինգ տարու մանկիկ մը, վերջէն, շատ վերջէն հասկցայ թէ՝ բարեկենդանի խաղերը՝ մեր լեռնցիներուն նախասիրած ու չորսողի բոլորովին անձանօթ քաջորդի մը կը յաջողի զինքը ծանօթացներն էին, որոնց շնորհիւր՝ բոլորովին անձանօթ քաջորդի մը կը յաջողի զինքը ծանօթացներն է եղանակ կը շարունակէին մինչեւ իրիկուն, ժամը մէկ անգամ խաղը կը փոխուէր:

Ահա խաղերէն մէկ քանիները, որոնք պահուած են տակաւին յիշողութեանս մէջ, տարիներ անցնելէ ետքը:

Խաղացողները հաւասար թիւով կը շարուին դէմ առ դէմ տանիքներուն երկու ծայրերը, մէկ կողմէն կ'արձակուի մէկը,

ՍՄԲՈ.Տ-ԲԻՒՐՈ.Տ

ԼԵՌՆԱԿԱՆԻ ՄԸ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԸ

(Խթակեակենսագրութիւն)

որուն դէմ կը զրկուի միւս կողմէն ուրիշ
մը, և յանկարծ կը յարձակին իրարու
վրայ, քիչ մը կը բռնուին իրարու հետ.
վերջապէս զօրեղագոյնը կամ ճարտարա-
գոյնը յաղթական կ'ելլէ, քաշըշելով ու
բերելով հակառակորդը մինչեւ իր կողմը,
ուր, պարտուած, գերի կը մնայ, և լեռնցի-
ներուն բարբառովը կը մեռի. ալ իրա-
ւունք չ'ունենար մասնակցելու այն խաղին
և պիտի սպասէ մինչեւ որ ուրիշ տեսակ
խաղ մը սկսի: Այս խաղը կը կոչուի Տե-
ղվար: Եթէ ո՛ և է մէկ կողմը մարդիկ
չմնան, խաղը վերջացած կը հոչակուի ու
յետոյ, նոյն խաղը կը վերսկսի կամ ու-
րիշ խաղ մը կը յաջորդէ:

Նոյն մարդիկը դարձեալ երկու մասի
բաժնուած, մէկ մասը կը շարուի քովէ
քով, բոլորածեւ, մինչդեռ միւս մասը կը
փորձէ, առանց սակայն հակառակորդ մա-
սին հսկողէն զարնուելու, ցատկել հեծնել
բոլորածեւ խումբին վրայ, ամէնքն աւ
անվտանգ հեծնելէ ետքը՝ կ'ելլեն ասոնց
ուսերուն վրայ կը բարձրանան, թեւ թե-

ւի տուած, երգեր կը կանչեն, բոլորն ալ
ուազմաշունչ երգեր, մեծ մասը թրքա-
քարբառ այնուհետեւ կը փլչին իրարու-
վրայ խառն ի խուռն։ Այս խաղին անունն
է Զարտագտան։

Երբ որ խաղերէն ա'լ կը ձանձրանային՝
դիմացի ճամբան կ'երթային, գնտակընկէց
հեռաւորութեան մը մէջ, նշան մը կը տըն-
կէին ու զայն զարնելու համար կարգով
կը գնդակակոծէին. նշանահարը՝ բարե-
կենդանի հերոսը, օրուան առիւծը կ'ըլլար:
Այս հանդէմներն ու խաղերը մէկ շաբաթ
կը տեւէին:

Այդ ընդհանուր ցնծութեան պահուն,
երբ որ մայրերը կը պարծենային իրենց
չափահաս քաջորդիներով։ Երբ որ նո-
րատի հարսներ, իրենց նրբաթել քօղին
տակէն ժպիտներ կը թուղնէին իրենց նո-
րապսակին տարած յաղթանակին համար։
Երբ ամօթլեած աղջիկներ, իրենց խօսնայր
պատանին կը զիտէին, երբ—պարագայ որ
բարեկենդանին շուրջն ու փայլը կը բազմա-
պատկէր—խորշոմերես պառաւներ, իրենց

۱۰

ՏԵՐ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻ ՏԻՐԱՑՈՒԽ. ԽԵՆԹԵԲՈՒԽ
ԽՈՐՀՈՒԹՅԸ

Եկեղեցին քարոզ խօսելով հայրս ազդա-
տարած էր թէ՛ Մեծ-պահոց օրերը հաւատա-
շեալները պարտէին անպակաս եկեղեցին
բալ ու ներկայ ըլլալ «Տէր ամենակալի»,
որ զօրաւոր աղօթք մըն է: Յերեկը, կէս
որէն երկու ժամ առաջ, կոչնակը հրա-

փրած էր թաղեցիները, ևս ալ մօրս հետ
զացած էի եկեղեցին ու դասը կը կենայի,
ետիս նայեցայ, տեսայ ամբոխը, որ, ծնրա-
դիր, կ'աղօթէր ջերմեռանդորէն. իսկ ևս
անհամբեր կը սպասէի լսել Աղուհացի
զօրաւոր աղօթքը: Երկու քահանաներ –
որոնց մէկը հայրս էր–զրբակալին առջեւ
կեցած, սկսան փոխն ի փոխ արտասանել
զայն:

ցընէ քահանայի սեւ գտակ մը, կռնակը
փիլոն մը կը քաշէ, զոյգ մը հողաթափ
ալ ոռքը, ու կ'երթայ պահարանը կը
պահուըտի: Քիչ վերջ քահանաները կը
հասնին. ամբոխը կը խռնի հետզհետէ,
եկեղեցին հաւատացեալներով կը լեցուի:
Թորոս աւանդատան մէջ ապաստաներ՝
իր սպառէ ճանշեալու ժամանեանէ

զլ սպասէ Կասղամաւոր զայր կամարն.
միայն, ցաւին մէջ գտակը փնտող քա-
հանայ մը, փիլոնակորոյս ուրիշ քահա-
նայ մը, և, հողաթափէ զուրկ ուրիշ քա-
հանայ մը, անդաստան կը դառնան,
անօգուտ խուզարկութիւններով: «Ճէր Ա-
մենակալ»ի ժամը հասաւ, անակնկալ յար-
ձակում. աւանդատան շեմքը, սեւ գտակ
մը գլուխը, փիլոն մը կռնակը, հողաթափը
ոտքը, թորոս կ'երեւայ ժպտուն ու զոռող,
կը վազէ ուղիղ գէպի զրբակալը, կը սկսի
մինակը բարձրածայն քաղել ամբողջ ա-
զօթքը: Ժամերգութիւնը կ'ընդհատի: Թո-
րոս անզսպելի է, պաղ արիւնով ու խղճի
հանդարտութեամբ կ'աւարտէ «Ճէր ամե-
նակալ»ը, կարեւորութիւն իսկ չտալով իր
շուրջը խոնած ամբոխին աղերսանքին ու
ծաղրելով քահանաներուն սպառնալիքնե-
րը: Ամէնքին գէմ մէկ պատասխան միայն
ունի, «Ահա գտակը, ահա փիլոնը, ահա
հողաթափը, ասո՞նց է իրաւունքը. լո՛կ
ասո՞նց...»: Ո՛չ ոք ըմբռնեց բան մը թո-
րոսի ինքնապաշտպանութեան այն նորա-
ձեւ ոճէն:

Դրացի ծերուկին պատմուածքին վրայ,
կարելի չեղաւ բռնել մեր ծիծաղը:

Աղուհացի օրերը, ամէն տարի, մանաւանդ ճաշի ժամերգութեան մէջ, Զեթունի եկեղեցիներէն մէկը պիտի հանդիսավայր ըլլար մեր լեռնցի փոխասաց, «Ճէր ամենակալ»ի սիրահար տիրացուին նորագիւտ շահատակութեանք :

Մալախենց վարդանին ներկայութենէն
շատ կ'ախորժէր հայրս. ինքը, որ սովո-
րութիւն չունէր խօսելու, երբ որ մենք
մեզի ըլլայինք, կ'ոգեւորութէր ամէն ան-
գամ որ զբաէն հիւր մը գտնուէր մեր տու-
նը: Ուստի այն իրիկունը, սովորականէն
աւելի զուարթ, Զեթունի չորս խենթեռն

d

ՄԵՐ ԱՆՌԻՔԸ

Աղուհացի վերջին օրերը զարուն կը
հոռէին։ Զորերը թաւալգլոր առուակներ
կը դդէին, հետերնին քաշելով ձիւնով հա-
տիկներ. ասոնց եզերքները Մարտի ծա-
ղիկներ սկսած էին բացուիլ. քանի մը
ծառեր ծաղկած, կանանչ տերեւներով,
ջրեզերեայ բարտիները նորէն կը տատա-
նէին գլուխնին, ժայռերու փապարներուն
մէջ կազմուած փոքրիկ գետինները խոտով
կը ծածկուէին. եղանակը շատ հրապուրիչ
էր։ Շրջակայ լեռներուն ձիւները հալած,
Շուռզը կը թաւալէր պղտոր ջրերը, հետը
քաշելով տանելով սառոյցի խոշոր կտոր-
ներ։ Զորը հեղեղ զարձեր էր։ Գարնային
արեւ մը կը ճաճանչէր դեռալոյծ ձիւնա-
կոյտերուն վրայ, տեղ տեղ կ'երեւնային
սեւ սեւ գետիններ, ճերմակ շրջանակի
մը մէջ, տեղ տեղ ալ դալարիք ու երփին-
երանգ ծաղիկներ կը զարդարէին ձիւնե-
րու տակ թաղուած ըլուրի մը կամ ծմակի
մը փոքրիկ մասը. վերջապէս, բնութիւնը
նոր արթնցած էր, երբ մայրս բռնեց թեւէս

Ճեռքը բրիչ մը, տարաւ զիս մեր ածուքը։
Մեր ածուն՝ Զորին ու Շուղրին իրա-
ռու խառնուած տեղը, Զեթունի հարաւա-
կողմը ճեւացած հողէ լեզու մըն է. դէպի
լտակը երկարաձգուած ու երեք կողմերէն
ժայռերով պատսպարուած, միայն մէկ
կողմը. Զորին հեղեղած միջոցին՝ ողողման
նթակայ է. Այդ ողողելի կողմը քարպատ
ը շինուած է:

Ա Ճուն ունի հարիւր քսան քառակուսի
մեղք մակերես, սակայն, այս ափ մը գե-
ռինը կը բաւէր մեր տարեկան ընդեղէն-
երն հայթայթելու, ծաղկոց, բանջարա-

նոց, մրգաստան ու ծառաստան, այս ա-
մէնքը զատ զատ ուշս գրաւեցին։ Մայրս
արդէն սկսած էր, բրիչը ձեռքը, փորել
ու ցանել, քիչ մը քովը կեցայ, յետոյ
հեռացայ, զիս շրջապատող տեսարանէն
յափշտակուած էի։ Հոս, մանուածապատ
առուակ մըն է որ հեզիկ կարկաչով կը
զլտորի լերկ ու մերկ ապառաժներու վրայ
է։ Երբեմն ալ անոնց ոտքերը քերելով
կը սահի։ հոն, աղբերակ մըն է զարնային,
որ կը բխի մամուռներուն մէջէն, խիճեր
ու աւազներ ժայթքելով յատակէն, կը
հոսի խաղաղիկ, կը մրմնջէ անուշիկ, կը
փայլվի արծաթ, կը շողզովայ ոսկի,
արեւուն շողերուն քմահաճոյցին համե-
մատ, քիչ մը հեռուն, նորափթիթ ծաղիկ-
ներու վրայ իջած, կը բզբզան պէսպէս
զողուն ու զունազեղ միջատներ, աւելի
վերը, թթենիներու թարմ ու զալար ոս-
տերուն մէջ թագուն՝ թռուններ կը հե-
լով, ձեռքս առի մէկ երկու հատը, ջուրը
մէջէն կը վագէր, այնքան թարմ էր ու
մատղաց։ կտրոցովն սկսաւ զաւազանին
մէկը բանիլ, թարմ ու կակուղ կեղեւը
մատ մատ ճեղքեց, գաւազանին ծայրը ծակ
մը շինեց, կեղեւը մերկացուց, ճիւղին վրայ
ոլորեց անցուց, կեղեւներուն տակը բա-
ցուած էր, մէջէն ճերմակ փայտը կ'երեւ-
նար, օդը կը խաղար արծակ համարձակ.
բերնին տարաւ, փչեց, և անա՛, սուր ու
յստակ ձայն մը լսուեցաւ ճիւղին մէջէն,
մանկական սրինգ մըն էր, ինծի համար ալ
շինեց հատ մը, դէմ առ դէմ կեցած կը
փչէինք միաձայն եղանակ մը, վճիտ, նման
մեր հասակին, ու պայծառ նման բնու-
թեան, որ այն պահուն կայտառ պատա-
նեակի մը ծիծաղն ունէր, կենսարար զե-
փիւռովը, ինձոր ծաղիկներովը, խոստում-
նալից ծառերովը, երգեցիկ թռչնիկներովը,
ցոլացիկ առուակներովը, ծիրանի կամա-
բովն ու ժպտուն արեւով։

դուն օղին մէջ զաշսագաւոր սովոր և ճանձղուկն է որ կը ճռուողէ, սոխակն է որ կը զեղգեղէ, ոլորուն ու երերուն խաղեր: Կարմիր, կապոյտ զեղին, լեզակ, նարինջ, կանանչ ու մանուշակ, զոյներուն ճոխ ցուցահանդէս մը, բոլորտիքս սքանչելիք ու հեշտանք:...: Այս զմայլանքին մէջ խորասուզուած, անյագօրէն կը լափէի բնութեան խրախճանքը, երբ որ զիմացի զառիթափէն վար վազելով կ'իշնէր, դէպ մեր ածուըը կ'առաջանար մեր զրացի ի մեր ածուըը կ'առաջանար մեր զրացի տղայ մը, Զորին աջ եզերքն էր. ժայռէ սաւայ, թուփէ թուփ ցատկանով հաժայու, թուփէ թուփ ցատկանով հաժայու:

Զերպար զտանք, որքան ուրախացայ լ-
մանալով իրմէ թէ սրինգ պիտի փչէնք,
հետաքրքիր ակնարկներով ու շտապող
քայլերով հետեւցայ իրեն։ Փալեցինք,
քալեցինք, կանգ առինք մատղաշ թթենիի
մը բունին բով, ինքը մազցի վեր ելաւ,
կտրեց քանի մը բարակ ճիւղեր, ճապուկ
ճապուկ գաւազաններ, վար իջաւ հեւա-